

Ministerens ordbog

Matthias Moths store danske ordbog 1700-1717

Det er ikke hver dag en 300 år gammel bog bliver dagens hovedhistorie i medierne, men det var hvad der skete da Moths Ordbog gik i luften online i oktober. Ordbogen er da også helt usædvanlig ved ikke – som det ellers dengang var sædvane – kun at indeholde det almindeligt accepterede tale- og skriftsprog, men også det folkelige og “vulgære”.

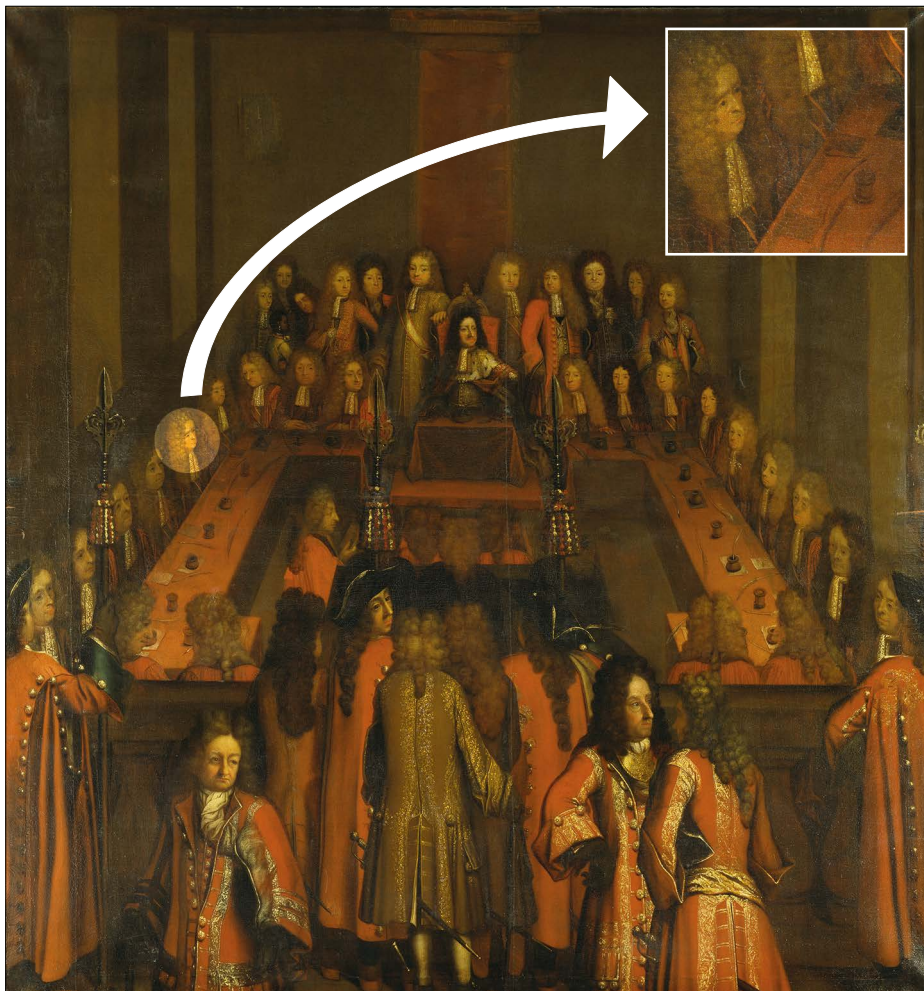
Moths Ordbog giver os dermed et sjældent indblik i 1700-tallets slang og hverdags-sprog. Den kan findes på adressen <mothsordbog.dk>.

af fhv. ordbogsredaktør, cand.mag. Sv. Eegholm-Pedersen

Det Kongelige Biblioteks uundværlige håndskriftlæsesal – højt oppe – står for tiden en masse folianter, altså bind i stort format, anbragt på en skråvogn og en af de gamle tunge vogne med lodrette sider. Det er så omtrent det samlede materiale på i alt 62 bind til det store utrykte ordbogsværk fra begyndelsen af 1700-tallet som er emnet for de følgende sider. De mange håndskrifter er hentet frem fra magasinerne og stillet bekvemt til rådighed for et større forskningsprojekt i *Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs* regi. Projektet, som bl.a. indebærer en digitalisering af den gamle håndskrevne ordbog, blev præsenteret på Det Kongelige Biblioteks årlige bogseminar 1. november 2013 af projektlederen redaktør, dr.phil. *Marita Akhøj Nielsen* og postdoc, ph.d. *Jens Bjerring-Hansen*, og som indledning til denne præsentation gav denne artikels forfatter – som også i længere tid har haft et Mothprojekt gående vedrørende ordbogens kilder – en almindelig introduktion til ordbogen. Talepapiret fra denne introduktion er grundlaget for nærværende artikel, som altså har bevaret træk af det mundtlige foredrag.

Moths ordbog er den første store danske nationalordbog. Definerer vi ordet “stor” kvantitativt som et mindst 5-binds format, har den kun tre efterfølgere, nemlig: I 1800-tallet den såkaldte *Videnskaberne Selskabs Ordbog* (VSO) der strakte sig over godt et århundrede med 8 bind (1793-1905). I første halvdel af 1900-tallet den meget store *Ordbog over det danske Sprog* (ODS), hovedværket i dansk leksikografi. Den fik 28 bind i trykken i en under 40 års periode (1919-56) og fik ros for det! – den er senere udfyldt med 5 supplementbind (1993-2005). Endelig først i nullerne 2003-05 *Den Danske Ordbog*. Den dækker med 6 bind perioden sidste halvdel af 1900-tallet, tager altså tråden op hvor ODS sluttede. Moths ordbog ville med sine ca. 8.700 håndskrevne foliosider vel fylde en 5-6 bind i trykt udgave. De tre sidstnævnte store ordbøger er udpræget holdarbejde, med mange medvirkende og redaktører, Moths ordbog er i det store og hele, i hvert fald hvad angår den endelige udarbejdelse, én mands værk og dermed en imponerende enkeltmandspræstation.

Personen bag værket, Matthias Moth, hørte til generationen før Holberg, født

Ill. 1: Maleri af møde i Højesteret vistnok 1697, traditionelt tilskrevet Jacob d'Agard. Moth er fremhevet og gengivet i udsnit (foto: De danske Kongers Kronologiske Samlinger, Rosenborg).

1649 og død i det store Peder Paars-år 1719. Han var søn af Frederik III's livlæge Poul Moth og – nok så vigtigt – broder til Sophie Amalie Moth der fra 1677 var officiel maitresse (“maitresse en titre”) ved Christian V's hof. Moth selv begyndte at studere medicin ligesom faderen og var i nogle år indskrevet ved universiteterne i Leyden og Paris. Men søsterens placering

åbnede mulighed for en karriere i stats-administrationen. Det blev en i enhver forstand glimrende karriere der førte ham frem til stillingen som leder (“Ober-Sekreterer”) i Danske Kancelli, 1688 for de norske og 1690 også for de danske sager. Og han havde mange andre hver ved siden af, fungerede bl.a. i en periode også som dommer i Højesteret. Moth har efter

alt at dømme været en særdeles dygtig og effektiv embedsmand, med en formidabel arbejdsevne.¹ Han blev – rent bortset fra familieforbindingen til hoffet – en af kongens betroede mænd, en af hans “ministre” i ordets gamle betydning om statens højeste embedsmænd, kongens nærmeste rådgivere (den moderne almindelige betydning af ordet dateres som bekendt fra 1849-grundloven da ministerierne blev indført). Når vi har brugt “Ministerens ordbog” som overskrift og blikfang for foredragene, har det også sin baggrund i at Moth optager ordet i sit leksikon og med en definition som passer helt på ham selv: “Minister [...] kaldes en stór betiente af kongen, som er et stórt embede betroedt [nemlig] som: kongens Geheimeste Råd [altså medlem af Geheimekonseilet], Ober secreterer [som Moth selv] og Skatmester [leder af Skattekammerkollegiet, finansministeriet].”²

Moth fik også tid til at dyrke sine litterære og sproglige interesser. Ordbogsarbejdet begyndte efter hans egne opgivelser så småt i 1680'erne, og vistnok i 90'erne – altså mens han var travlt beskæftiget med at styre land og rige – satte han sig for at oversætte Ovids *Metamorphoses* (hele værket!), hvad der ikke er mange der har gjort ham efter – det ligger i manuskript i to foliobind også her i huset, men der foreligger også en statelig udgave af dele af værket (1979 ved Poul Lindegaard Hjorth for Universitets-Jubilæets danske Samfund). Moth var givetvis bekendt med og optaget af de sprogpatriotiske tanker og bestræbelser der kendetegnede den sidste halvdel af 1600-tallet. Blandt hans talrige kontakter i den lærde verden var den noget ældre kendte ordsprogs- og folkeviseutgiver og sprogmand Peder Syv (1631-1702), som Moth protegerede.

Syv havde i sit vigtige programskrift fra 1663 “Betenkninger om det Cimbriske [germanske, herunder nordiske, danske] Sprog” slået til lyd for en omfattende ordbog som et uundværligt led i opdyrkningen af sproget. Han arbejdede selv på, men fik aldrig fuldført en dansk ordbog. Det blev Moth der kom til at realisere planerne om et stort nationalt ordbogsværk.

Faser i arbejdet med ordbogen

Det var først i slutningen af 90'erne at Moth for alvor tog fat på ordbogsarbejdet. Og han begyndte ganske professionelt med at organisere en omfattende landsindsamling af sprogligt materiale. Der skulle med et moderne udtryk skabes et solidt korpus for ordbogen. Det foregik på den måde at der blev rundsendt skrivelser til tvillingrigets biskopper (6 i Danmark og 4 i Norge, blandt de danske kendte folk som Henrik Gerner i Viborg og Thomas Kingo i Odense). Bisperne blev opfordret til at sætte stiftets præster, latinskolefolk og andre “vor Danske sprogs elskere, oc derudi vel forfarne” i gang med at samle ord. Bispecirkulæret er bevaret i koncept, og det indeholder både anvisninger for hvordan arbejdet rent praktisk kunne organiseres, og en udførlig opskrift på hvad Moth ønsker medtaget.

Den stort anlagte kampagne fandt altså sted, begyndte i hvert fald medens han endnu var leder af kancelliet, og det er klart at oversekretærens opfordringer og ønsker måtte have en betydelig vægt. Det har sikkert summet af flid i studerekamrene rundt omkring! Der var i øvrigt flere virkelig interesserede og kompetente folk blandt de aktiverede, og en række af de bevarede indsendte bidrag er af høj kvalitet. Bearbejdelsen og redaktionen af det materiale der indløb fra de hvervede

medarbejdere og fra andre sider, blev først gennemført efter Moths afsked fra stats-tjenesten i forbindelse med tronskiftet i efteråret 1699. Det blev et otiumsprojekt, og et af de mere krævende af slagsen må man nok sige.

Ordbogen foreligger i to redaktioner. Næmlig en grundlæggende første redaktion, udarbejdet i begyndelsen af århundredet (1700-04), og en næsten trykklar slutredaktion, udarbejdet i årene 1712-15. De mellemliggende år blev brugt til videre udbygning af materialet og nogle fortsatte prøveredaktioner. Endelig har vi som den sidste fase i arbejdet et par tillægsbind (1717) med latinsk-danske ordlister. Ordbogen bragte nemlig, som vi skal se, ved siden af danske betydningsforklaringer også latinske ækvivalenter ved de enkelte opslagsord, og en nøgle til dem hørte altså med i ordbogskonceptet.

Alle disse tusindvis af ordbogssider – der er i alt bevaret 51 egentlige ordbogsbind – foreligger med Moths egen faste, let læselige håndskrift. Han havde godt nok sekretærhjælp, og man finder forskellige hænder i de bind der er bevaret med forarbejder til ordbogen, blandt dem interessant nok den berømte islandske filolog og håndskriftsamler Árni Magnússon. Men alle ordbogsbindene i begge redaktioner og de latin-danske tillæg skrev han selv.

Grundmanuskriptet er som alle Moths danske ordbogsmanuskripter skrevet på tospaltede foliosider hvor den ene halvdel af siden er åben for tilføjelser, og manuskriptet er desuden gennemtrukket med blanke blade med plads for yderligere tilskrifter. Det er et typisk arbejdsmanuskript, og det har gennem en årrække, indtil den endelige redaktion blev nedskrevet, fungeret som en base i

arbejdet. Det er vigtigt for Mothstudiet derved at det indeholder ret mange ord og også redaktionelle bemærkninger som ikke er medtaget i den endelige redaktion. Eksempelvis er den definition af ordet *Minister* som jeg har nævnt, ikke ført videre i slutredaktionen der giver en mere almindelig forklaring: en “høi mand, kongens mand”. Moth har måske syntes at den oprindelige forklaring var lidt selvpromoverende.

Ordbog og encyklopædi

Moth havde i sin medarbejderinstruks i bispecirkulæret sat meget ambitiøse mål for ordbogsarbejdet. Målet var en så vidt muligt udtømmende registrering og beskrivelse af hele ordforrådet, også talesproget, med alle dets fraser og talemåder. Han præciserer at også de ord “som icke bruges uden af gemeene folk [almindelige jævne mennesker]” skal medtages. Også dialektord skulle med, og de forskellige fagområders terminologi, alle flora- og faunaord osv., kort sagt “nomenclaturas omnium rerum”, betegnelser for alle forekommende objekter.

Og vi må sige at Moth i den endelige redaktion – efter mange års utrætteligt arbejde – virkelig har formået at realisere den store plan. Ordbogen ser i den endelige meget udvidede, på nogle punkter også opstrammede redaktion anderledes ud end i forsteredaktionen. Dels er den oprindelige alfabetiske ordning af stoffet afløst af en etymologisk opstilling. Og dels – og vigtigst – er ordbogen nu spaltet i to, en egentlig verbalordbog, og en realordbog, et realeksikon, en slags encyklopædi. Moth var efter udarbejdelsen af grundmanuskriptet selvfølgelig blevet ved at samle og samle. Han var også begyndt at inddrage geografisk stof efter en større

målestok, og tilføjelserne i arbejdsmanuskriptet bl.a. af dette var efterhånden svulmet op så alle rammer var ved at sprænges. Og han besluttede så på et tidspunkt at skille de geografiske opslag ud sammen med nogle andre emneområder som en selvstændig del af ordbogsværket.

Jeg skal sige lidt om realleksikonet. Det fylder noget mindre end verbalordbogen, ca. 3.000 af de i alt 8.700 sider. Det er det første eksempel vi har på en dansk – og nordisk – encyklopædi eller konversationsleksikon (ODS bruger forkortelsen “Conv.”). Men det er, som jeg nævnte, “en slags” encyklopædi med et meget begrænset emneområde. Det geografiske er totalt dominerende. Andre fagområder som er repræsenteret, er zoologi og botanik, dyre- og planteverdenen, og lægevidenskab, medicin herunder anatomi. Desuden som en kurios specialitet nogle nautica, skibstekniske udtryk. Endelig er også fremmedordene optaget i encyklopædien, en praksis som man kender endnu fra Salmonsens i sidste århundrede.

Moths encyklopædi er ganske interessant at bladre i, men jeg kan kun give et par smagsprøver.

De geografiske opslag rummer længere artikler om de vigtigste europæiske og oversøiske lande og byer, floder m.m. Men der er også – efter de leksikonkilder Moth øjensynligt har brugt – et bredt udvalg af artikler om mindre kendte lokaliteter af typen “Engen er en lille by i Svaben i Tydskland [...]”. Artiklerne er først og fremmest topografisk orienterede og orienterende, men Moth kommer også ind på bl.a. politiske og samfundsmæssige forhold. I en af de længste artikler, om England (4-5 spalter), kommenteres styreformen med en ikke enevældig regent

afhængig af et parlament. Et lidt følsomt emne i den unge danske enevældes tid, men altså taget op i ordbogen og behandlet ganske sagligt.

Jeg kan nævne at Moth i sin behandling af de gamle danske, nu sydsvenske byer og landskaber konsekvent og stædigt fastholder den danske prioritet. Det hedder *Malmö* “Er en by i Danmark”, *Landskrone* (sic) tilsvarende, ligesom *Skåne* “Er et land [landskab, provins] i Danmark”, tilsvarende *Bleging* (Blekinge) og *Halland*. Tabet af Skånelandene må for hans generation have været det store traume, som vel i nogen grad kan sammenlignes med det nationale traume 200 år senere da Sønderjylland gik tabt.

Navneformerne er i øvrigt af sproglig interesse. De viser Moth i rollen som sprogrøtter og sprogpoltiker: Han havde det princip at fremmedord skulle tillempes det danske udtrykssystem, daniseres lidt (*Auditorium* > *Auditori*, *Laboratorium* > *Laboratori* olgn.). Også stednavnene bliver modificeret, mere eller mindre radikalt: *London* bliver til *Londen*, de norditalienske byer med afsluttende fuld-vokal *Mantua*, *Padua*, *Pisa* til *Mantue*, *Padue*, *Pise*, *Afrika* og *Amrika* bliver med dansk bestemtheds morfem til *Afriken*, *Ameriken*, ligesom *Asien* olgn. Moth praktiserer også – noget usædvanligt må man sige – en ligefrem oversættelse af fremmede navneformer: *Los Angeles* behandles under opslaget *Engleby*, *Bodenzee* under *Bundsø*, *L’Isle de France* under *Franske Ø* osv.

Det medicinske stof er organiseret under en række sygdomsnavne og betegnelser for legemsdele og organer. Moth var her på gammel hjemmebane som tidligere medicinstuderende, og vi får ved sygdomsnavne f.eks. omhyggelige symptom-

beskrivelser og behandlingsanvisninger, ofte i gammel lægebogsform: “Tag [osv.]”. Indenfor det naturhistoriske emneområde har vi Moths grundige beskrivelser af fauna- og floraordene under de forskellige dyre- og plantenaevne. Især artiklerne om haveplanter fylder godt op. Moths interesse for og kyndighed mht. havebrug og haveplanter kommer til udtryk i lejlighedsvis indstrøede personlige kommentarer. Under opslaget *Lind* (trænavnet) diskuterer han formeringsmåden ved frø eller ved stiklinger og rodsrud, og han fastslår: “endog [selvom] somme flitige urtebeskrivere mener at dette træ ei formeres uden ved frø, så har ieg dog prøved begge de sidste måder [stiklinger og rodsrud] og gæer altid an, og [tilføjer han] har fåed fire unge linde, af tolf kvister [...] effter tre års forløb.” Leksikonet får med sådanne indslag – nogle steder – en hyggelig og lidt privat tone, temmelig forskellig fra den saglige stil i det værk som kan have været forbillede for Moths todelte ordbog, nemlig den franske akademiordbogs to store encyklopædibind (jf. nedenfor).

Verbalordbogen, den danske ordbog

Vi koncentrerer os nu om verbalordbogen. Det er den der er den centrale del af ordbogskomplekset, og den som har haft betydning for senere leksikografiske arbejder.

Verbalordbogen samler og præsenterer hele ordforrådet. Der gives således overalt henvisninger til de faglige opslagsord som er taget op til behandling i realleksikonet, f.eks. ved plantenaevne der opføres med latinsk ækvivalent og henvisning “s. p. 2 [se 2. del]”. En række almindelige ord, f.eks. dyrenavne, optræder med længere artikler både i realleksikonet og verbalordbogen, med fagligt betonedede beskrivelser i det

første og overførte anvendelser og eventuelle fraser og talemåder i den sidste.

Lad mig give et par eksempler på hvad man i øvrigt kan slå op i verbalordbogen. Den indeholder også mange ord fra andre fagområder end de udvalgte der er optaget i realleksikonet. Håndværkerord f.eks. fra skomageres, skrædderes, bogtrykkeres fagsprog, ord fra bondeliv og landbrug, juridiske termer, “gamle Lousgloser” m.m.

Det almindelige talesprog er fint dækket både i udvalg af opslagsord og i det meget rige og varierede eksempelmateriale. Man kan more sig med at finde belæg for karakteristiske udtryk fra den holbergske komedialog ti år senere. Nille i Erasmus Montanus misforstår sin lærde søn: “Lod hand noget gaae? derpaa skal man kiende et Svin.” – man slår op i ordbogen (under ordet *Lade*): “lade ên gâe” med latinsk forklaring “crepitem reddere” ‘slippe en fjært’. Hvordan gratulerer man i en barselstue? Vi har Arianke Bogtrykkers i komediens paradescener i 2. akt: “Jeg ynsker til Lykke med hendes unge Daatter” – ordbogen attesterer den særlige brug af *ung* = ‘spæd, nyfødt’ under *Fæe* “Hand har fåedt en ung søn” osv.

Den brede medtagelse af talesprogets vendinger går ikke uden om det man i gamle dage kaldte vulgarismer eller ob-skøne udtryk. Det er et område hvor den store danske ordbog (ODS) undertiden kan træde lidt varsomt. Moth havde som leksikograf en absolut fordomsfri indstilling til senere tabuiserede ord indenfor dette felt. Og der er unægtelig mange ord som ikke står i Holbergs ordbog. Moth registrerer f.eks. – for at nævne et par eksempler blandt flere andre fra begyndelsen af et af midterbogstaverne – ord/udtryk som *Lanke* ‘hore’, *lappe med et kvind-*

folk, lirke med en pige, ligge på ryggen, som pigerne i maimånedt. Der er overalt solidt materiale til en samtidig slangordbog!

Dialektord er medtaget i et vist omfang, især jyske ord (og former), men også en del fynske. Moth var for øvrigt selv fynbo af fødsel født 1749 i Odense. Men familien flyttede allerede året efter til København da faderen Poul Moth blev hoflæge. Så der er ikke baggrund for fynske former i hans eget sprog, men han kan have omfattet fødeøens sprog med særlig interesse. Blandt de fynske opslag er f.eks. adjektiver som *Blossed* 'blålig' og *Moussk* 'knibsk, sippet'.

Til dialektstoffet hører også et indslag af norske ord. I dobbeltmonarkiets dage var norske opslagsord i en dansk ordbog en naturlig ting. I indsamlingsfasen til Mothordbogen blev, som vi har set, også de norske biskopper aktiveret. Skrivelsen til dem er lidt anderledes formuleret end den til de danske bisper. Projektet beskrives som et "Dansk og Norsk Lexicon" for at fremme interessen i den del af tvillingriget. Man kan altså slå op særnorske ord, de står normalt uden særlig markering blandt det danske grundmateriale. F.eks. fugle- og dyre navne som *Jasse* 'hare', *Korp* 'ravn', *Røsekat* 'hermelin', *Snote* 'ræv'. Ordbogen blev dog ikke en Dansk og Norsk Ordbog, men en dansk ordbog med norske indslag.

Der er også sammen med de norske ord et indslag af islandske, norrøne gloser. Det er heller ikke så mærkeligt som det kan lyde. Island hørte med til riget, og interessen for det gamle nordiske eller "gotiske" sprog, renest bevaret på Island, havde taget et vældigt opsving i 1600-tallet, befordret bl.a. af Ole Worms (1588-1654) grundlæggende runestudier. Så Moth følger her en almindelig tendens i

tiden. De ord som han optager inden for dette felt, er forsynet med en af de sjældent forekommende brugsmarkører "hos gamle poëter". Det hentyder til brugen i eddadigte og skjaldekvad som han havde set eksempler på hos Worm (dennes introduktion til runologien, *Runer* 1636, 1651).

Moth var meget omhyggelig med overalt ved sine danske opslagsord at medtage afledninger og sammensætninger i størst mulig fuldkommenhed. De lange lister af den slags ord optager meget af pladsen og bidrager væsentlig til ordbogens fylde. Man kan dog her ikke frikende Moth for – i sin iver efter at fremlægge så rigt et materiale som muligt – undertiden at være tilbøjelig til at registrere det teoretisk mulige fremfor det faktisk forekommende. Så ordbogen skal altså benyttes med en vis kritik, hvad den i øvrigt også er blevet af de leksikografer der senere har brugt den som en meget givende kilde.

Det er under alle omstændigheder et meget rigt og meget alsidigt udvalg af opslagsord ordbogen byder på. Et præcist tal for hvor mange enkeltord inklusive afledninger og sammensætninger der er tale om, er det vanskeligt at give. En automatisk optælling i den digitaliserede ordbog viser et tal på ca. 62.000 for artikler med opslag og dansk og/eller latinsk forklaring. Men dette tal rummer også en mængde faste forbindelser der er sat som miniartikler med (latinsk) forklaring under de enkelte hovedopslagsord (under præpositionen i f.eks. *i aftes*, *i alle måder*, *i begyndelsen* osv.). Et rensat tal vil med forskellige mellemregninger komme noget længere ned, vel i nærheden af eller også under de 60.000. Men der er under alle omstændigheder tale om et imponerende højt tal for et tidligt pionerarbejde.

Model af en ordbogsartikel

Efter denne rundtur i hele værket skal vi se hvordan de enkelte ordbogsartikler i verbalordbogen er udformet i Moths model, og jeg har valgt et af sprogets almindelige ord, substantivet *Aften* (se ill. 2 modstående side).³

Aften /en/ tener. Er det sidste af dagen, eller den tid, som er imellem døg og nat, nogle timer effter solens nêdngang. *Vesper. Cic.* § 2 siges, lignelse vîss, om ende og udgang. *Finis. Cic.* § 3 kaldes døden. *Mors. Cic.* § 4 kaldes dagen for [før] en høitid, s[å]som: Hellig- Jule- Mikkels- Môrtens- Påske- Pindse-aften o. s. f. [og så fremdeles]. *Vigilia. Plau.* det bliver aften. *Advesperascit. Cic.* det er aften. *Vesper adest. Sal.* det lakker, lider ad aften. *flectitur in vesperum dies. Tac.* blif hoss oss i aften. *pernocta nobiscum. Cic.* kom til mig i aften. *coena apud me. Cic.* hand sidder lenge oppe om aftenen. *partem noctium studiis vendicat. Sen.* det var sildig om aftenen. *Media nox erat. Liv.* Jeg har bedet ham til bôrds til aften. *ad coenam illum vocavi. Ter.* afftene[n] tilstunder, det stûnder til aften. *declinat in vesperum dies. Col.* gîd hand fåe en gôd aften, i hvôr hand er. *bene sit ei, ubicunqve est. Ter.* gîd hand fåe en ond aften. *Dii illum perdant. Plau.* Hun hâr fåedt så meget, hun fåer en ond aften for. *Datatim dedit se. Er.* gøre hellig aften à labore feriari. *Macr.* alle dages aften er ei kommen endnu. *Nondum omnium dierum sol occidit. Er.* de der haster for meget, fåer sildig helli[g]aften. *qui nimium festinat, serius absolvit. Er.*

Der er som man ser, tale om væsentlig de samme oplysningstyper som i en moderne større ordbog. Efter opslagsordet der er rykket lidt ud, følger ordklassebestemmelse i form af artiklen *en* (mellem skråstreger) der tillige angiver genus. Endvidere bøjningsoplysning i form af flertalsendelse *-tener*. Så kommer artiklens hoveddel med betydningsoplysninger og eksempler hver for sig. Den første almindelige betydning står uden betydningsnummer. “Er det sidste af dagen [osv.]” Derefter har vi 3 nummererede betydninger med streg over tallene 2 til 4. Først et par overførte betydninger (2) “siges, lignelse vîss, om ende og udgang” (3) “kaldes døden”. Endelig en speciel betydning hvor *Aften* i forbindelser som *Påske-* eller *Pindseaften* kunne betyde ‘dagen før en høitid’, altså = påske-, pinselørdag. ODS har de samme hovedgrupper og derudover nogle specielle anvendelser som Moth ikke registrerer, således ‘aftensmåltid’, “spise til aften”. Endelig følger samlet en lang hale af illustrerende eksempler (artiklen fortsætter med en halv spalte på næste side): “det bliver aften, det lakker, lider ad aften, hand sidder lenge oppe om aftenen” osv.

Der er én afgørende forskel på en Mothartikel og de tilsvarende i de senere store danske ordbøger, og det er de latinske indslag, som man vil have bemærket. Latinen er en fast integreret del af artikelstrukturen. I praksis på den måde at den danske definition overalt følges af en, eventuelt flere latinske ækvivalenter med tilhørende forfatternavn som belæg. Ved den første betydning f.eks. *Vesper* med *Cic(ero)* som belæg. Der bliver også givet latinske ækvivalenter/oversættelser til de anførte danske eksempler og fraser. “Det bliver Aften. *Advesperascit*” igen med

Aften / niktunne. Er det sidste af den,
gum, eller den tid, som er imel-
lum dag og nat, næsten tiende efter
solens nedgang. Vesper. Cic. 9. 2
signis, signisq; visis, om nudi og
indgang. Finis. Cic. 9. 3. kaldes
i olden. Nove. Cic. 9. 4. kaldes
Sagum for nu forbi sig / asom: gullig=
julen = mødte = mødte = faste =
findes aften. d. / f. Vigilid. Plan.
Det Eliens aften. Advesperavit
Cic. Det nu aften. Vesper adert.
Sal. Det kaldes, kaldes ad aften.
flectitur in vesperum dies. Tac.
Eli's for sig i aften. pernosta
nobiscum. Cic. som til mig i aften
Coena apud me. Cic. fand, tid den
Cingra oppe om aftenen. partem
noctium studiis vendicat. Sen. Det
var si ledig om aftenen. Media
nox erat. Liv. Jng far endt som
til kaldes til aften. ad coenam il-
lum vocari. Ter. aften til studier
Det stundt til aften. declinat
in vesperum dies. Col. gid fand
fån nu god aften, i Eros fand nu
bene sit ei, ubi: cunque est. Ter. gid
fand fån nu ond aften. dii illum
perdant. Plan. ginn fån fånd fån
ungit, ginn fån nu ond aften
for. datatum dedit / e. Er. ginn fån
Eig aften. à labore feriari. Macr.
alle dage aften nu ni kommer
nuden. Nondum omnium dierum
sol occidit. Er. On den fån for un-
gut, fån si ledig gullig aften. qui ni-
mum festinat ferius absolvit. Er.
Det kaldes ni aften anden 9. Den kaldes

Cicero som belæg. De latinske autores anføres med Moths let gennemskuelige forkortelser, ud over *Cic* f.eks. *Plau(tus)*, *Tac(itus)*, *Liv(ius)* osv. (for dem der har lyst at løbe hele spalten ned, kan jeg oplyse at *Col* = *Columella*, romersk landbrugsfaglig forfatter fra det 1. århundrede, *Macr* = *Macrobius*, grammatiker fra o. 400). En af de hyppigst citerede forfattere ved siden af Cicero er *Er* = Erasmus Roterodamus, som ses nederst på siden, og som jeg vender tilbage til. – Latinen er obligatorisk, og den har første prioritet i den forstand at latinske ækvivalenter sættes i alle artikler, ved alle betydningsangivelser medens danske forklaringer ofte udelades i kortere artikler med en mere summarisk artikelform, typisk sammensætninger og afledninger.

Så Moths danske ordbog er i virkeligheden i sit grundkoncept tosproget, bilingval. Moth karakteriserer selv sit værk på forbladet til en tidlig version af bogstav A som en “Dansk Glosebog på Dansk og Latin og Latin og Dansk”. Der var også i det samlede projekt, som jeg allerede har nævnt, sat plads af til et par bind med latin som kildeprog og danske ækvivalenter som supplement til hovedværket. Det var godt nok formålet med værket at skabe en dansk ordbog med en dækkende beskrivelse af modersmålet. Men vi er endnu i latiniteten, og en ordbog uden latinske støtteben var ikke tænkelig, Latinen åbnede jo også mulighed for en videre international læsekreds.

Jeg vil gøre lidt reklame for to elementer i artikelskemaets danske del, nemlig betydningsforklaringerne og eksemplerne. Moths danske definitioner er gennemgående af høj kvalitet for et pionerarbejde. Især substantivdefinitionerne kan være særdeles udførlige, ved tingsord underti-

den med overgang til det encyklopædisk beskrivende:

Anker [...] Er Et skibs rådskab, bestående af et langrundt, tykt stykke jern, med en firkanted tap og jernring i den øverste ende, og på den nederste ende et krûmt, krêdsagtig og langrundt stykke jern, fastsmiddt midt på som er half så langt, som ankerjernet i sig self, og kaldes anker grene, og hår på hver ende en stôr trekanted hage fastsmiddet, som kaldes fliger eller sandspâne [osv.]”

Betydningsbeskrivelserne er ofte fintmaskende, med mange sideordnede betydninger, og kan indeholde ganske fine distinktioner, som ved substantivet *Ven* der gradueres i tre trin fra det nære venskab til den flygtige forbindelse.:

Der kan være personlige aftryk, og der er selvfølgelig interessante tidstypiske træk i de forskellige definitioner. I artiklerne om *Adel* og *Aner* (adelige aner) giver Moth sideordnet plads til det nye borgerlige aristokrati, embedsadelen ved siden af fødselsadelen. *Aner*, hedder det, er “ei i så stôr anseelse som før”. Det moderne fænomen kaffe (Moth *Koffe*) er “en drik, som beredes af østerlandske bønner” på en nærmere angivet måde og “drikkes for sûndhed”. En af mine yndlingsdefinitioner er til ordet *Skød* som kort og godt “kaldes knæerne og lårene når mand sidder, hvorpå mand setter børn og andet kært” – en rigtig bedstefardefinition! Moth var i bedstefaralderen (for hans vedkommende morfaralderen!) da han formulerede den.

Det andet punkt jeg ville fremhæve, og en af de meget store kvaliteter ved ord-

bogen er dens omfattende eksempelstof. Man kan i de bevarede forarbejder se hvor målbevidst Moth har arbejdet med hele dette materiale, de faste forbindelser (kollokationer) hvori ordene indgår, og alle tilhørende talemåder og ordsprog. Den viste artikel *Aften* giver et indtryk af den generøse praksis her. Der er i alt 26 sprogrøver. Almindelige faste forbindelser og fraser: *i aften, om aftenen, det stunder til aften*, talemåder og ordsprog: *en skøn dag kand mand rose om aftenen* (man skal ikke glæde sig for tidligt), *det ringer til helligaften for ham* (han er døden nær), *de der haster for meget, får sildig helligaften* (hastværk er lastværk) osv. Omfanget af eksempelstoffet varierer dog, Helt små og også mange mindre artikler kan stå uden, men ved de centrale opslagsord, sprogets højfrekvente ord kan det brede sig over mange sider.

Der er med en enkelt undtagelse ikke tale om litterære citater med forfatterangivelse. Man kan støde på Kingosalmecitater og af ældre kilder folkevisecitater men uden proveniensangivelse. Undtagelsen er Peder Laale. Den middelalderlige ord-sprogssamling er meget flittigt citeret og overalt med markøren "P.L."

Kilder og forlæg

Det sidste bringer os frem til spørgsmålet om hvilke kilder og forlæg, mønstre Moth har haft for sit store ordbogsarbejde. For det første: hvor fik han alle sine ord fra?.

Moth har jo haft – og må have haft – et meget bredt kildegrundlag for ordbogen, og ganske meget af dette kan identificeres. Der er trykte bøger og bevaret utrykt materiale. Jeg har nævnt landsindsamlingen. Hvor meget der egentlig indkom, véd vi ikke, men noget er bevaret. Således nogle redigerede jyske

dialektordlister som er flittigt udnyttet. Også nogle norske ordsamlinger fra den del af indsamlingen. Rigssprogsmaterialet er kun brudstykkevis bevaret. Af trykte kilder har vi en dansk-latinsk skolebog udarbejdet af rektoren på Herlufsholm Poul Jensen Colding (*Dictionarium Herlovianum*, 1626), egentlig kun en ordliste til samme forfatters store latinske ordbog *Etymologicum Latinum* 1622, med de danske forklaringer der som indgang. Danske ordlister findes også i flere af Peder Syvs værker og i forskellige latinske skoleordbøger. Der eksisterer også fra 1600-tallet nogle specialordbøger: et omfattende juridisk leksikon og en lille norsk ordbog som begge er udnyttet, hver på sit felt. Moth har selv til brug i ordbogen excerperet mindre dele af Huitfeldts store Danmarkshistorie (o. 1600) og ladet excerpere dele af Peder Syvs ordsprogssamling 1682, og fra anden hånd har vi bevarede excerper af Anders Sørensen Vedels Saxooversttelse 1575. Der må også have eksisteret excerper af en af folkevisesamlingerne og af Peder Laales middelalderordsprog, begge tekstkilder repræsenteret i ordbogen, Laale på fremtrædende plads. – Men i stedet for flere opremninger skal jeg vise et eksempel på Moths arbejde med sin vigtigste danske kilde.

Det drejer sig om en utrykt kun delvis bevaret dansk-latinsk ordbog som blev udarbejdet til skole- og studiebrug af provsten på Røsnæs Laurids Kok (1634-91), kendt som forfatter af Dannevirkevisen. Hvordan og hvornår Moth er kommet i besiddelse af denne kilde, véd vi ikke; den har jo ingen direkte relation til landsindsamlingen. Ordbogen er indrettet på den måde at Kok til de danske opslagsord (alfabetisk opstillet) har tilføjet alle de latinske ækvivalenter han har kunnet komme i

tanker om, og hertil, til hver latinsk glose, føjet et ofte nøjagtigt stedfæstet latinsk citat med forfatterangivelse (eventuelt flere citater til samme glose). Ordbogen er intensivt udnyttet af Moth. Han har overtaget de allerfleste af Koks opslagord og i førstereaktioner også for det meste alle hans mange latinske oversættelser. I det hele taget benyttet Kok som et slags grundmanuskript eller i hvert fald et meget aktivt støttemanuskript ved den første udarbejdelse. Moths arbejde med kilden har sat sig spor i form af tilskrifter, understregninger osv. Den her viste artikel, verbet *Forfører*, har Kok rundhåndet udstyret med ikke mindre end 19 latinske oversættelser/ækvivalenter, *abigo*, *abduco* 'jeg driver, fører bort', *adultero* 'jeg begår ægteskabsbrud' osv. Moth har som det ses, i margenen ud for de latinske glosser skrevet et tal som angiver de altså 3 betydninger som ordet tildeles i hans ordbog, nemlig 1) (den egentlige betydning som klart har de fleste latinske ækvivalenter) "at føre fra et sted til andet", 2) "at overtale en til ont", jf. den moderne betydning, 3) "at tale ont for en, bagvaske". I ordbogen har betydning 2 og 3 dog byttet plads, og der er til hver betydning givet en af Koks glosser med tilhørende forfatterbelæg, henholdsvis *transportare*, *calumniari*, *seducere*. I førstereaktioner er samtlige Koks latinske ækvivalenter medtaget.

En stor del af Moths danske (og norske) kildegrundlag er identificeret, men ikke alt. Grundlaget for de mange faglige opslag i realleksikonet mangler vi at få oplyst. Det gælder hele det geografiske stof (undersøgelser her er påbegyndt ved yngre kræfter!), og det gælder det medicinske og anatomiske og det naturhistoriske felt (en del af de zoologiske og botaniske opslag kan vi se at Moth har fra Kok der

også medtog denne type opslagsord). Den latinske del af ordbogen, de mange forfatterciter som Moth udbygger sine danske eksempler med, mangler vi nærmere at stedfæste. Bortset fra de mange citater der har "Er." som forfatterforkortelse. De stammer påviseligt fra en stor samling af latinske ordsprog og talemåder fra 1629, en af de utallige samlinger af den berømte humanist Erasmus Rorerodamus' *Adagia* som Moth havde i sit bibliotek og har gennemexcerperet til brug i ordbogen, og som jeg også kort skal omtale her.

Samlingen er bygget op med Erasmus som fundament og med tilskud fra andre samlinger. Den har i modsætning til de rene Erasmus-samlinger (hans *Chiliader*) en tematisk struktur med ca. 280 alfabetisk ordnede emnegrupper ("loci"): *Absurda*, *Amicitia*, *Longevitas* ('urimeligheder, venskab, høj alder') osv. Hele denne store samling på 776 tospaltede sider har Moth som sagt excerperet med få overspringelser, og til hvert latinsk ordsprog eller talemåde har han føjet en dansk parallel eller oversættelse. Samlingen er meget flittigt udnyttet i ordbogens eksempelstof. I *Aften*-artiklens 26 eksempler er en femtedel fra Erasmus, Således bl.a. følgende (på den ikke viste halvside) "det ringer til helligaften for ham" dvs. han er døden nær, drages med døden, med latinsk parallel "Charontis symbolum accepit", han har fået Charons mærke eller pas, billet til færgen til dødsriget. Dette stammer fra den ikke her viste side 190 i det 415 sider store excerptkatalog. Siden rummer i alt en snes Erasmus (et alii)-citer med tilhørende dansk parallel. Og i den tomme del af den spaltepdelte folioside har en af Moths amanuenser skrevet de danske opslagsord hvor den danske talemåde eller frase kan benyttes,

Corruptela, & f. 1. Cic. Philippus laqueum corruptelam dixit esse.
 Seductio, nis. f. 3. Cic. Et non in seductione testium secessionem subscriptorum animas vertebant.
 Subigo, egi, actum. Cic. Illi familias arripuerunt, periberegenit.
 Abduco, xi, etum Cic. Ab illis hominibus, qui sum veniati sunt in Republ. ad hanc hominum licentiam et libidinem me abducas.
 Adultero, avi, atum. Eret. 115. Compositum adulterare matronas.
 Aveo, xi, etum Plaut. 545. Cavillum hinc nos autere voluit.
 Calumnior, atus. v. Bagkaster.
 Corrumpto, rupsi, ruptum. Cic. Non corrumpo, non mihiere, non sermone in casto atq; improbo posset corrumpere.
 Crimino, atus. Ter. 93. Hanc motui, ne me criminaretur tibi.
 Defero, tuli, latum. v. Defor.
 Differo, distuli, dilatam. Plaut. 546. Dum illi limit, nos cum scapa tempestas de trovo sum differt ab illis.
 Obvancio, avi, atum.
 Prodo, didi, ditam. Virg. Proderit causam alicuius.
 Seduco, xi, etum. Ter. Etiam nunc me seducere istis dicitis postulas.
 Semoveo, i, tum. Plaut. Culpa tua isthac, que dicitur pulum semidactulum abs te semoveo.
 Traduco, xi, etum. Cic. Ego animi pendere soleo, cum semel quid offus, traducor alio.
 Transduco, xi, etum. Cap. 172. Omnes illo munitur lionum copia transducuntur.
 Transfero, tuli, latum. Cic. Mustela catulos suos quod tidie transfert, mutatq; sedem. v. fons. Ceter
 Transmoveo, i, tum. Ter. Labore alio no magno par, tam gloriam verbis saepe, in se transmoveo, qui habet saltem, qui in te est.
 Transporto, avi, atum. Cic. Macedonia, inquam tunc tunc exercitum transportas.
 Transveho, xi, etum. v. Olyx.
 Corruptor. is. n. 3. Cic. Eius corruptor juventutis?

Ill. 3: Laurids Koks utrykte ordbog, bogstav F. GKS 773 III fol, bl. 73r:

således her ordene *aften* og (verbet) *ringe*. På samme måde har Moth indført mange hundrede “Er-”citerater med dansk modsvarighed i sin ordbog.

Vi har med Erasmus og latinen fået lidt internationale perspektiver ind i præsentationen af ordbogen. Internationale perspektiver er der også brug for når vi spørger om hvilke forlæg og mønstre Moth kan have haft for sit store ordbogsværk. Hjemlige sidestykker eller forbillede var ikke for hånden. Den hjemlige ordbogslitteratur bestod næsten udelukkende af latinsk-danske (en enkelt dansk-latinsk, se ovenfor) ordbøger til skole- og studiebrug. Men man kan pege på et par hovedværker i den tidlige europæiske (tyske og franske) modersmålsleksikografi som sikkert eller sandsynligt har været vigtige for Moth. De kom alle i begyndelsen af 1690’erne, og de stod alle på hylderne i Moths velforsynede bibliotek. Den første store tyske nationalordbog, Caspar v. Stiellers *Teutscher Sprachschatz* (1691, stadig med latinske ordforklaringer) var påviseligt langt hen mønstergivende for Moths opstilling af ordforrådet i den endelige redaktion. En såkaldt etymologisk opstilling hvor ordene samles i store blokke med afledninger og sammensætninger under grundordet sammen med sekundære dannelser og formodet beslægtede ord. – I den berømte franske Akademiordbog *Le Dictionnaire de l’Academie Française* (1694) og denne ordbogs store konkurrent på markedet Antoine Furetière *Dictionnaire Universel* (1690) har Moth kunnet se eksempler på en nationalordbog med udførlige definitioner på modersmålet af de enkelte ord, og i Akademiordbogen tillige et eksempel på kombination af verbalordbog og realleksikon.⁴ Den nærmere udformning af

realleksikonet i Akademiordbogen er dog meget forskellig fra (og mere “moderne” end) Moths forsøg. Og i den centrale verbalordbog har Akademiordbogen en meget restriktiv holdning til hvilke ord der skal optages. Kun det centrale ordforråd i accepteret skrift- og talersprog bør medtages (“la Langue commune, telle qu’elle est dans le commerce ordinaire des honnestes gens, & telle que les Orateurs & les Poëtes l’employent”, fortalen, det såkaldte “akademiprincip” hvor alle uædle ord bandlyses). Moth har som vi har set, en helt anden tilgang. Akademiordbogen må således have været både et mønster, forbillede og et modbillede.

Moths ordbogsmanuskripter blev i 1753 af hans arvinger solgt til kongen og blev i 1784 overført fra Geheimarkivet til Det Kongelige Bibliotek. De har – heldigvis – ikke stået ubenyttet på bibliotekshylderne, men har været særdeles flittigt udnyttet i senere danske ordbøger. Se herom, om ordbogens efterliv, Marita Akhøj Nielsens artikel som er anført i litteraturlisten nedenfor.

Mothordbogen er og bliver et veritabelt skatkammer for kendskabet til og studiet af dansk sprog og talesprog i begyndelsen af 1700-tallet. Den imponerer ved sin fylde og ved bredden i udvalget af opslagsord. Den imponerer også ved den professionalisme som Moth lægger for dagen i arbejdet som selvlært leksikograf. For den moderne bruger er det en mangel at Moth er så karrig som han er, med det man kalder brugsmarkører, altså angivelse af ordenes status som sjældne, gammel-dags, dialektale osv. Men det er en mangel som på ingen måde overskygger glæden og taknemmeligheden over alt det han giver,

eller formindsker den beundring man må nære for en mand der efter et særdeles krævende embedsliv havde overskud og energi – og videnskabelig ildhu – til at gennemføre et sådant, gigantisk projekt. Og vi har lov til at tage munden fuld og

Litteratur

Mothordbogens slutredaktion er nu tilgængelig på netadressen

<mothsordbog.dk>

hvor der også gives en almindelig introduktion til ordbogen. Jeg nævner her en enkelt ældre og et par nyere artikler til supplerung og uddybning af det foregående.

Akhøj Nielsen, Marita: Saa fuldkommet som det hafves kunde – lidt om Moths ordbog fra indsamling til internet, i: *Det Danske Sprog- og Litteraturselskab Årsberetning 2011-12*, s. 50-61.

Boeck, Simon Skovgaard: Lidt om Moths stednavneformer (under trykning).

Prøv Moths Ordbog her ... → → → →

Noter

- 1 “en af de dygtigste Embedsmænd i hin Tid” (Edvard Holm: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*. 1886, II 120).
- 2 Til orientering ved dette og de følgende citater: *á* er i Moths ortografi = *â*; cirkumfleks over andre vokaler betegner lang lyd, *â* = langt *a*.
- 3 Opslagsordet er skrevet med latinske bogstaver ligesom de latinske oversættelser, citater og forfatternavne, i transskriptionen her kursiveret. Den særlige brug

sige: det er virkelig storartet at hele herligheden nu – takket være Carlsbergfondets bevilling – bliver gjort (net)tilgængelig for alle interesserede og altså ikke blot forbliver en specialitet for en snævrere kreds af filologer og leksikografer.

Eegholm-Pedersen, Sv.: Fra Moths værksted. Lidt om den første store danske ordbog, i: Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen, John Kousgård Sørensen (red.) *Ord, Sprog og artige Dict. Festskrift til Poul Lindergård Hjorth*. 1997, s. 485-505.

Eegholm-Pedersen, Sv. Moth – den første store danske definitionsordbog, i: *Studier i Nordisk 2010-11*. Udg. af Selskab for Nordisk Filologi. (under trykning).

Molbech, Chr.: Historisk Udsigt over de danske Ordbogs-Arbejder i det 17de og 18de Aarhundrede, i: *Nye Danske Magazin*, 2. Rk. V. 1827, s. 245-67.

af cirkumfleks er nævnt tidligere (note 2). Ligaturen *ß* i stavleseudlyd gengives ss. I stedet for det gamle alineategn som Moth sætter foran betydningstallene, er her brugt paragraftegnet (§). De danske eksempler er som det ses, understreget i manuskriptet, ikke gengivet her.

- 4 Akademiordbogen består af fire svære foliobind hvor bind III-IV udgøres af et *Dictionnaire des Arts et des Sciences* (ved Thomas Corneille).